

Кур'янова Т. С.

РЕФЕРЕНДУМ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОПУЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ

В даній статті розглядаються терміни референдум та популізм, їх класифікації, взаємний вплив один на одного, коротка історія походження даних процесів як таких. Стаття демонструє, як політична еліта в різні часи маніпулювала громадськістю, використовуючи референдум, як спосіб загравання з народом і як він перетворився в одну зі складових популізму. Висновки, зроблені в даній статті, ґрунтуються на історичному досвіді, аналізі сучасного українського суспільства та української політики, а також на думці авторів використаної літератури.

Ключові слова: референдум, популізм, пропаганда, політичний інструмент.

Постановка проблеми. По-перше, потрібно розібратися, що ж таке референдум? Це форма безпосереднього волевиявлення громадян, що виражається в голосуванні щодо найбільш значущих питань загальнодержавного, регіонального або місцевого значення.

Іншими словами, кожен виборець одержує можливість проголосувати «за» чи «проти» тієї чи тієї суспільно-важливої проблеми. Оскільки рішення під час референдуму приймає увесь народ, то сам референдум вважається виявом народного суверенітету.

По-друге, звідки взявся цей термін? Поняття «референдум» бере свій початок з Давнього Риму під назвою «плебісцит» – постанова, прийнята зборами плебеїв. Виник на початку V століття до н. е. в період станової боротьби плебеїв і патриціїв. Плебісцит не був затверджений сенатом і спочатку його дотримання було обов'язковим лише для плебеїв. Перетворення плебісциту у постанову, обов'язкову для виконання всього народу, пов'язують із законом Валерія і Горация [7], Публія, або Гортензія [6]. З III століття до н. е. поняття «плебісцит» поступово виходить із вжитку та замінюється

поняттям «закон». Сьогодні ж йде чіткий поділ між поняттями «референдум» і «плебісцит».

Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів.

Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблематики, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають загальнонаціональний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом.

У формально-юридичному значенні референдум являє собою голосування громадян, володіючих активним виборчим правом з питань, що становлять предмет голосування, з метою отримання однозначної позитивної або негативної відповіді у формі «так» чи «ні», або «за» чи «проти».

Найчастіше люди асоціюють референдум з демократією, адже так воно, насправді, і є – «референдум є інститутом безпосередньої демократії». Проте знаходяться й ті люди, хто вважає, що це найбільш безжална і жорстка форма диктаторського режиму й тиранії. Той, хто відповідає «ні» повинен мати можливість мотивувати, чому він відповів саме «ні», а не «так». Той, хочь каже «та», повинен мати можливість пояснити, чому він сказав «так», а не «ні». Кожен повинен обґрунтувати своє бажання, причину схвалення або навпаки.

Проте, референдум не завжди пов'язує формальні осередки прийняття рішень, а відповідальні політики не можуть нехтувати його результатами. Тому, поряд з парламентською процедурою, референдум є важливим інструментом законодавчого процесу. Ця норма не означає, що референдум може бути повсякденною практикою прийняття політичних рішень.

У більшості держав референдуми і так звані народні законодавчі ініціативи мають допоміжне значення, якщо взагалі застосовуються на загальнодержавному рівні. Проте у 1980–1990-х роках сфера застосування референдуму в Європі значно розширюється, що схиляє до припущення, що ця форма безпосередньої демократії має непересічне майбутнє.

В залежності від предмету розрізняють референдуми обов'язкові (облігаторні), які характеризуються тим, що їх рішення є обов'язковими для виконання, і факультативні, які означають, що їх результати не мають обов'язкового значення. Якщо мова йде про час проведення, то виокремлюють референдуми ратифікаційні – ті, які проводяться після прийняття відповідного рішення парламентом (наприклад, затвердження в Іспанії конституції 1978 року), а також консультативні, які відбуваються до прийняття певного рішення (наприклад, референдум в Ірландії 1992 року стосовно ратифікації Маастрихтського трактату).

Консультативний характер референдуму означає, що за його допомогою лише з'ясовується позиція громадян. Остаточне ж рішення щодо питань, винесених на референдум, є прерогативою парламенту (чи іншого органу), однак, проведення референдуму є необхідною умовою прийняття такого рішення.

В науковій літературі референдум аналізується переважно з двох точок зору. Першою є модифікація «класичного» парламентського порядку прийняття рішень. Це означає підвищення ступеня складності механізму прийняття рішень і подовження самої процедури. Одночасно підкреслюється пов'язане з цим послаблення позицій парламенту: застосування референдуму вважається зазіханням на суверенність парламенту. Цей підхід має особливо багато прихильників у Великій Британії. З іншого боку, референдум впливає також на позицію політичних партій, їх згуртованість, легітимність і силу, яку вони репрезентують на парламентській арені. Одночасно референдум і, головне, його наслідки, аналізуються під кутом зору втрат та зиску політичних партій, або зміни значення консенсусного порядку прийняття партіями політичних рішень (як у Швейцарії).

Слід зауважити, що з політологічної точки зору менше значення має питання, чи передбачений конституцією референдум як інститут. Більш важливим є те, як часто і в яких справах застосовується процедура загальнонародного голосування. Якщо йдеться про частоту проведення референдумів, то можна назвати чотири групи держав, у яких:

1. референдум є загальною практикою прийняття політичних рішень. Одиноким прикладом тут є Швейцарія, у якій кількість голосувань після Другої світової війни перевищила 200, і це число активно продовжує зростати;

2. референдуми проводилися після Другої світової війни кілька разів (тричі більше), що свідчить про тенденцію практики прийняття певних рішень шляхом загального волевиявлення і підтвердження «класичного» парламентського механізму. До цієї групи держав відносимо Італію (проведено 19 референдумів до 1994 р.), Ірландію (15 – до 1995 р.), Данію (14 – до 1993 р.), IV та V Республіки у Франції (12 – до 1992 р.), Швецію (4 – до 1994 р.);

3. референдум застосовується епізодично і наразі ніщо не вказує на тенденцію до розширення цієї практики в майбутньому (Бельгія, Велика Британія, Фінляндія, а також Австрія і Норвегія);

4. референдум не застосовувався на загальнонаціональному рівні жодного разу (США, ФРН, Португалія).

Що ж таке популізм? Важливо зазначити, що одного чіткого визначення, як, наприклад, у референдума, немає. А причина в тому, що автори політологічних монографій, словників та книг трактують його по-різному, саме тому я хочу виділити три основні, які, на мій погляд, трапляються найчастіше та підбираються найближче до цього поняття.

1. Популізм – це діяльність, ціллю якої є забезпечення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел, інше.

2. Популізм – стиль політичної діяльності, орієнтований на завоювання популярності широких мас за допомогою примітивних аргументів, демагогії, використання стереотипів і міфів. Є досить ефективним засобом впливу на свідомість виборців та активно застосовується.

3. Популізм – лінія політичної діяльності, більш-менш прямо і відкрито зорієнтована на настрій широких мас, завоювання їх підтримки, позитивної думки, популярності серед них, часто за допомогою висунення гучних, спрощених, реально нездійсненних, демагогічних гасел і вимог.

Термін, як прийнято вважати, виник в 1890-і роки в США у зв'язку з діяльністю

популістської (народної) партії. Популізм відрізняється акцентом на користь «простої людини», проведення політики «від імені народу». Його розвиток в ХХ столітті пов'язаний з активізацією мас, зростанням їх соціальних і політичних запитів та інтересів, усвідомленням політичних лідерів щодо необхідності використання методів мобілізації, які здатні підпорядкувати їх волі і цілям народ. Серед умов, що сприяють виникненню популізму, виділяються складне соціально-економічне становище широких верств населення, непрозорість політичних інститутів, недостатній рівень загальної та політичної грамотності та свідомості людей, специфічні риси політичної культури. Основні ідеї популізму – соціальна справедливість, розширення участі народу в управлінні державою, потреба в авторитетному лідері, недовіра до представницької влади, критика бюрократії, олігархії, корупції. Нерідко популістськими лідерами висуваються націоналістичні гасла.

На практиці популізм проявив себе не як революційний, а, скоріше, як коригуючий рух. У країнах «третього світу», де популістські режими, які в ХХ столітті стали популярними, ця діяльність часто виступала різновидом націонал-реформізму, спрямованого на вирішення проблем економічної модернізації при відсутності або слабкості механізмів парламентської демократії (Бразилія, Аргентина, Єгипет, Гана і інші). Характерні риси популізму: вождизм, верховенство однієї особи, що користується підтримкою і схваленням народу (Х. Д. Перон в Аргентині, К. Нкрума в Гані, Г. А. Насер в Єгипті і та інші), прямий контракт лідера і нації (велику роль в цьому відіграють ЗМІ), використання демагогії. Стрижнем популістського режиму, як правило, є єдина (або домінуюча при формальній багатопартійності) партія, яка проголошує своєю метою досягнення загальнонаціонального блага. Практична політика найбільш відомих популістських режимів включала створення сильного державного сектора економіки, обмеження великого землеволодіння, розширення соціальних програм.

В даній роботі популізм розглядається як політична діяльність, так як, зазвичай, в цій іпостасі найчастіше доводиться стикатися з ним виборцям – тим, від кого залежать

результати виборів, референдумів та інших політичних актів всенародного волевиявлення.

Ще Чичерін звернув увагу на те, що «здатність переконуватися розумними доводами є рідкісним даром природи, що вимагає високого розвитку розуму і характеру. Звичайно ж, люди переконуються в тому, в чому вони хочуть переконатися, тобто тим, що лестить їх нахилам або їх інтересам» [9, с. 357]. Саме тому популізм орієнтований на маніпуляцію виборцями для створення масової підтримки.

Французький соціолог П'єр Бурд'є, розмірковуючи про причини поширення популізму, констатував, що «популістська поблажливість..., приписуючи народу вроджене знання політики», сприяє тому, що «деякі індивіди здатні виголошувати промови про соціальний мир, мають можливість свідомо впливати на цей світ» [4, с. 104–105].

Головна небезпека популізму полягає в тому, що, будучи супутнім атрибутом демократії, він нерідко у сьогоденній реальності приводить до влади політичних лідерів, які в подальшій політичній діяльності сповідують авторитарні чи тоталітарні принципи. Тому необхідні заходи протидії популізму для зниження негативних наслідків цього політичного явища, становлення повноцінних механізмів народовладдя, стабільних демократичних норм і традицій.

У той же час, в сучасному політичному житті політик, як публічна особа, змушений використовувати ті чи інші популістські методи, дотримуватися певного стилю в боротьбі за владу, тому що повне ігнорування потреб і симпатій виборців призводить до повного ігнорування депутата та незацікавленості у ньому, а, як наслідок, до поразки на виборах.

При прагненні дібратися до влади популістська практика може принести свої плоди тільки в тому випадку, якщо в суспільстві є демократичні інститути і свободи, такі як загальне виборче право, рівноправність громадян, право на свободу слова, право на об'єднання. В іншому випадку, звернення до почуттів виборців не має сенсу, так як авторитарна чи тоталітарна система функціонують за своїми законами, і

думки виборців, що йдуть врозріз з лінією керівництва, ігноруються.

Якщо вести мову про втілення в життя певних планів політичних суб'єктів, які перебувають при владі, то можливий ефективний прояв популізму в державах з недемократичними режимами.

Так, у фашистській Німеччині була розгорнута безпрецедентна кампанія по згуртуванню нації з метою завоювання світового панування. Гітлер ефективно експлуатував національні почуття німців для реалізації імперських планів. Але до влади фашисти прийшли на демократичних виборах, обіцяючи виконати нагальні вимоги населення. Згодом популізм був використаний фашистами для боротьби з іншими націями і народами з метою створення «Великої Німеччини». У колишніх радянських республіках в арсенал засобів боротьби за владу як найважливіший елемент також був включений популізм, заснований на експлуатації національних почуттів людей. І найгіршим є те, що люди кожного разу вірять популістським обіцянкам.

Форма участі в управлінні державою через представництво складає основу для виборчого процесу. Представниками народної волі вважаються політичні суб'єкти, які були підтримані в рамках певної виборчої системи більшістю виборців.

У демократичній державі вибори передбачають конкуренцію кандидатів. У вільному суспільстві відповідальність лежить на громадянах, які повинні передати права одному з кандидатів. Передбачається, що громадяни взмозі вибрати кандидата, який відображає їх інтереси і володіє всіма необхідними якостями для захисту виборців і реалізації передвиборчих програм.

Політик, що претендує на вираження інтересів певної групи виборців, повинен завоювати довіру людей. Делегування довіри може статися в силу різних підстав, що підтверджують право претендента на особливу соціальну роль: особистого авторитету, впливовості, популярності, наявності багатства, тощо.

Виборча кампанія нерідко перетворюється на великий спектакль, головними режисерами якого стають фахівці з маніпулювання громадською думкою і іміджмейкери. Їх головне завдання - показати привабливість кандидата, який претендує на

роль представника народних інтересів. Такого роду вибори викликають неприйняття у значної частини громадян, що призводить до низького відсотку участі у волевиявленні і в підсумку – до визнання виборів такими, «що не відбулися».

Деякі виборці віддають перевагу тим представникам, які своїми діями реалізують народну волю. Втім, ще К. П. Победоносцев вказував, що народні обранці реалізують не народну, а партійну волю. Фактично, писав він, виборці «в самому акті обрання відмовляються від усіх своїх прав на користь обраного представника» [9, с. 35–36].

Вразлива сторона представницької демократії полягає в її слабкій захищеності від сучасних засобів маніпулювання масовою свідомістю, підміні волі народу. Теоретичним виразом цієї тенденції стала ринкова модель демократії, яка представляє політичну організацію сучасного суспільства як аналог його економічної організації.

Американський дослідник Вільям Грайдер назвав цю модель «демократією навпаки». Він описує механізм її дії наступним чином: «Виборці розглядаються як пасивний агрегат «споживачів», масова публіка потенційних покупців. Шляхом наукових досліджень з'ясовується, що знають і думають ці споживачі, і, особливо важливо, що вони відчують навіть тоді, коли не усвідомлюють власних «почуттів». Виборча стратегія потім будується так, щоб зв'язати кандидата з цими споживчими позиціями. Створюються рекламні образи, які дадуть позитивні відгуки і забезпечать продаж» [2, с. 35, 270].

Метод політичного маніпулювання полягає у впливі на суспільну свідомість громадян через засоби масової інформації. Використання масових комунікацій, в тому числі – друку, радіо, телебачення, головним чином, можливостей Інтернету, виявило їх високу ефективність як способу зміцнення позитивної орієнтації на ідеологію правлячої політичної еліти і одночасно способу послаблення негативного ставлення до неї.

Політологами було виявлено закономірність: чим нижче рівень політичної культури населення країни або регіону, тим вище ймовірність формування вождизму – абсолютизації лідерства харизматичного «вождя», що може трансформуватися у деспотію чи тиранію.

Популістська діяльність, як правило, має негативні результати, які можуть призвести до тяжких наслідків для суспільства. Популізм підриває довіру народу до інститутів влади, служить знаряддям для зведення політичних рахунків, обумовлює зниження громадянської активності, відчуження людей від влади, економічні та політичні потрясіння, соціальний безлад.

У той же час, популізм в певних ситуаціях має рамки своєї дії, поза якими він не спрацьовує, а, навпаки, грає роль антиреклами. Зазвичай це пов'язано з тим, що певний суб'єкт вже не раз успішно вдавався до популістських методів, досягаючи бажаних результатів на тлі обманутого народу. Невиконані обіцянки, накопичуючись, викликають негативну реакцію виборців в черговій передвиборній кампанії щодо такого кандидата.

Що змушує людей вдаватися до популістського стилю політичної діяльності і в якій мірі «загальний» інтерес стає засобом прикриття свого корисливого інтересу?

Соціальний механізм формування популізму стосно діяльності політичних інститутів дозволяє розкрити теорію організаційної гри М. Кроз'є та Е. Фрідберга [1]. Відповідно до цієї теорії, в рамках політичної організації, якою є представницький орган державної влади, популізм є одним з видів стратегічної гри. Стратегія кожного з гравців в організації підпорядкована одній меті - отриманню максимальних переваг в рамках існуючих в ній правил гри за рахунок обмеження можливостей інших учасників або розширення своїх власних. Кожен актор прагне поставити інших у позицію, в якій будуть визначені їх дії, а його власні - вільні.

Висновки. На сьогоднішній день референдум – це, по суті, фікція. Він не дійшов до нас у тому вигляді, про який ми говоримо, згадуючи Древній Рим і його «плебісцит». Вибори – це своєрідний «продаж» конкретного політика виборцям. Популізм передбачає відмову від жорсткої соціальної та ідеологічної прив'язки, імітує всенародну підтримку і пов'язаний з видачею обіцянок, пільг, нагород, субсидій.

Референдум не може існувати в сьогоднішніх умовах, адже влада не бажає допускати людей до прямого, щирого і

продуманого висловлення власної думки, яке б стало для неї імперативом. Головна причина – бажання надати йому видимість «нормальності», тобто змагальності і наявності альтернатив. Одночасно співіснує з бажанням тримати все під контролем, не допускаючи реальної змагальності і не допускаючи в дійсності альтернатив. Окрім того, людина маси не слухає доводів розуму – цю рису експлуатують популісти.

У 2018 році Конституційний суд України визнав Закон «Про всеукраїнський референдум» неконституційним як через порушення процедури його ухвалення, так і за змістом [8]. Відсутність законодавчого врегулювання права на реалізацію такої форми прямої демократії як місцевий та всеукраїнський референдум значно обмежує можливості реалізації участі громадян в здійсненні влади та участі в реалізації державного управління та ставить під сумнів демократичність державного режиму.

Список використаних джерел :

1. Crozier M., Friedberg E. Actors and Systems. The Politics of Collective Action. The University of Chicago and London. 1980.
2. Greider W. Who Will Tell the People? The Betrayal of American Democracy. N.Y., 1992. 270 p.
3. Баранов Н. А. Популизм как политическая деятельность. СПб. : Изд. ЗАГС, 2002. 44 с. URL: <https://nicbar.ru/home/nauchnye> (дата звернення 03.03.2019).
4. Бурдые П. Социология политики: Пер. с франц., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. М.: SocioLogos, 1993. 218 с.
5. Буртяк Г. Я. Референдум як спосіб здійснення безпосередньої демократії. Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. 2009. Вип. 15. С. 165–176.
6. Закон Гортензія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Lex_Hortensia
7. Законы Валерия и Горация (по традиции 449 г. до н. э.). URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000212/st014.shtml>.
8. КСУ оприлюднив рішення щодо закону «Про всеукраїнський референдум». УНІАН. 2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/10097966-ksu-oprilyudniv-rishennya-shchodo-zakonu-pro-vseukrajinskiy-referendum.html>.

9. Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. М.: Наука, 1993. 265 с.
10. Дашковська О. Референдум як інститут безпосередньої демократії: досвід зарубіжних країн. Вісник Академії правових наук. 2010. № 1. С. 235–240. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5684/1/Dashkovska_235.pdf (дата звернення 03.03.2019).
11. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. Львів, 2004, 278 с.
12. Чичерин Б. Собственность и государство. В Чичерин Б.Н. Избранные труды. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1997. 357 с.
13. Шведов Ю. Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії. Політичний менеджмент. 2007. № 4. С. 112–124.

Kurianova T. S. – Student of the Faculty of International Relations, Political Science and Sociology of the Odessa National University named after I. I. Mechnikov.

Referendum as political tool for populism in modern world practice

The article deals with the terms of the referendum and populism, their classification, the mutual influence on each other, a brief history of the origin of these processes as such. The article shows how the political elite at various times manipulated the public, using a referendum, as a way of flirting with the people and as it turned into one of the components of populism. The conclusions drawn in this article are based on historical experience, the analysis of contemporary Ukrainian society and Ukrainian politics, as well as the opinion of the authors of the used literature.

Key words: *referendum, populism, propaganda, political instrument*

*Рекомендовано до друку
– к. політ.н., доцентом Коч С. В.*

Стаття надійшла в редакцію 14.04.2019.